

**Carme Barbany
Cinta Cantarell**

APUNTS PER A L'ESTUDI DE L'ARQUITECTURA ROMÀNICA AL VALLÈS

16

I. INTRODUCCIÓ

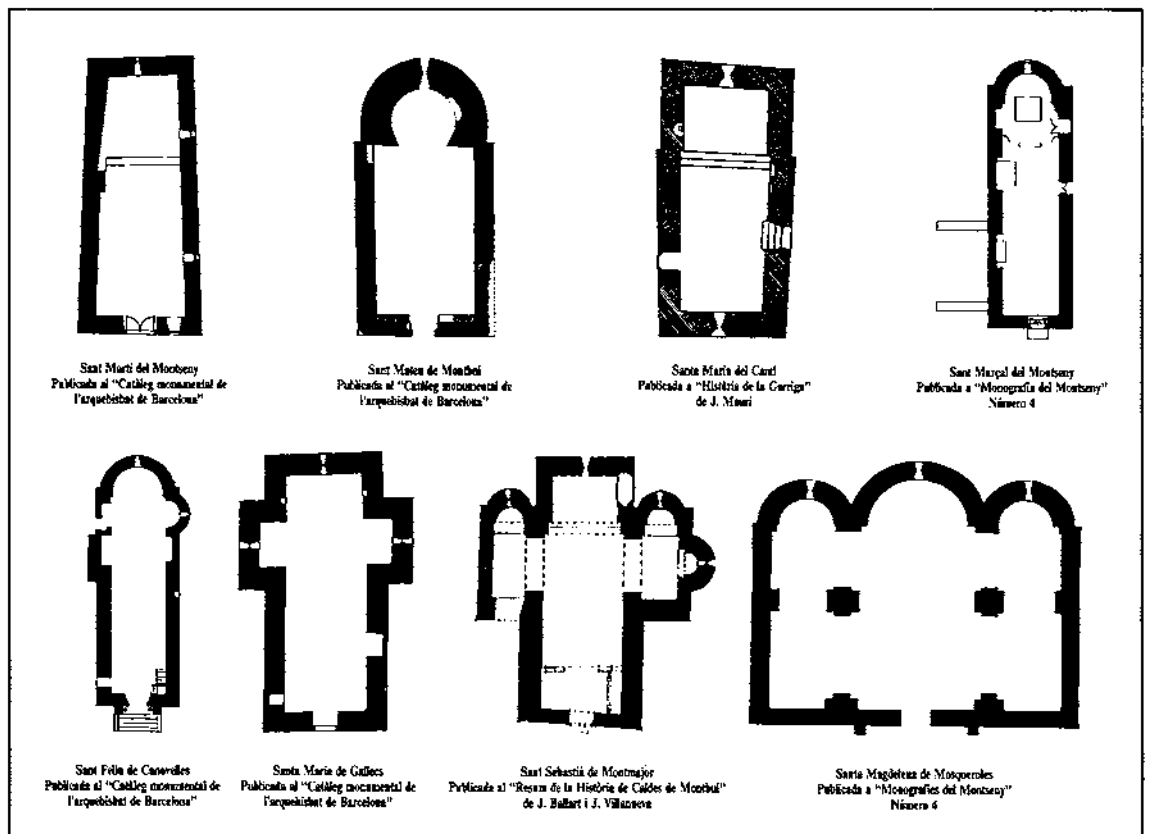
Definim l'arquitectura romànica com a conjunt d'arquitectures que es realitzaren a l'occident europeu entre els segles XI i XIII, i el nom els ve per la seva contemporaneïtat amb la formació de les llengües romàniques. Per tant, la definició de l'art romànic té un ample abast cronològic i espacial, que fa que s'hi englobin gran varietat d'escoles i tradicions locals, sempre, però, a partir d'uns mateixos elements.

Així doncs, es consideren romànics edificis tan distints com la torre de Pisa, la catedral de la Seu d'Urgell o l'església de Sant Feliu de Canovelles, diferència que els ve donada tant per la seva situació geogràfica, com per la seva relació amb els centres de poder polític, social i cultural. Les grans construccions eren fetes sota el patronatge dels grans senyors, ja fossin laics o eclesiàstics, i això permetia que s'hi esmercessin més diners i creativitat, mentre que en els petits nuclis rurals es desenvolupa un tipus d'arquitectura més modesta que respon a unes economies més minses.

La nostra comarca no es caracteritza per la presència de grans obres, sinó que hi trobem tot un seguit de petites esglésies de característiques més aviat rústegues. Si bé aquests edificis no destaquen pel seu valor artístic, com passa a d'altres comarques veïnes, sí que hi trobem una gran abundància de construccions, sobretot a partir del segle XI. Aquest afany constructiu, que es constata arreu del Principat, ha estat explicat a través de diverses raons: un augment de la població a partir dels segles X i XI, propiciat per una estabilitat política i econòmica; la necessitat de reconstruir els temples i els castells després de les ràtzies d'Almansor; i la importació de nous criteris estètics per part dels grups dirigents.

Cal matisar, però, que aquesta febre constructiva no implica necessàriament edificis de nova planta, ja que moltes vegades es tracta de la reconstrucció o l'ampliació d'esglésies ja existents. A l'alta edat mitjana era

1. Plantes

corrent renovar freqüentment els edificis, a causa principalment de la mala qualitat dels materials utilitzats o que s'havien fet petits davant una població en creixement. El Vallès ha estat una de les comarques que des d'antic ha estat continuament poblada,⁽¹⁾ i malgrat que ha sofert alts i baixos demogràfics, sembla que ni durant la invasió sarraïna va quedar totalment despoblada⁽²⁾, de manera que la utilització dels edificis ha estat continuada en el temps, i això ha provocat moltes modificacions.

Documentalment no podem saber la data de construcció de molts edificis, tan sols podem apuntar la primera referència documental que en coneixem, ja sigui en sentit termenal, per donacions o bé l'Acta de Consagració; però això no implica que abans d'aquesta data no existís.

Per altra banda, la inexistència de contractes escrits amb els mestres d'obra, tal com succeirà en èpoques posteriors, ens impossibilita de conèixer les dates de construcció. En moltes esglésies trobem remodelacions o afegits que van des del segle X o XI fins als nostres dies. Un exemple d'això el tenim a l'església de Santa Maria de Martorelles, on es pot veure l'arc triomfal i les finestres de l'absis amb arcs de ferradura, dos arcs apuntats tardoromànics que aguanten la volta, les capelles laterals dels segles XVI i XVII, la façana de final del segle XVIII, i el baptisteri de construcció recent.

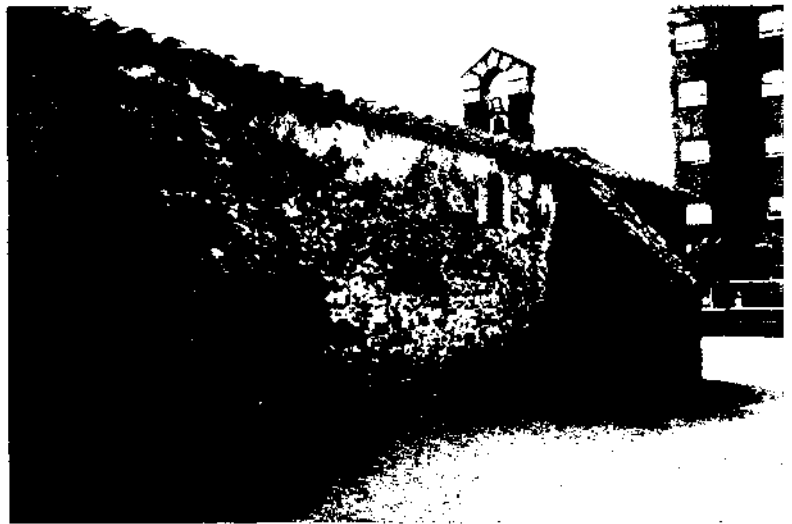
Aquest exemple també ens serveix per veure com aquesta constant utilització ha fet que hi incidissin els canvis culturals en el gust, i així les modificacions emmascaren o destrueixen la seva decoració i mobiliari originals. La introducció de nous elements, com capelles, retaules o altars ha fet que es destruïssin de vegades elements estructurals, de manera que ara ens és impossible de saber la forma original de la primitiva construcció.

Si fem una visió general de la comarca, ens adonarem que els edificis que s'han mantingut més fidels a la seva concepció original són els situats a les zones de muntanya menys habitades, o bé les esglésies que han perdut en algun moment de la seva història la categoria parroquial, i han passat a ser sufragànies d'una altra. Sant Sebastià de Montmajor, Santa Justa de Lliçà d'Amunt o les esglésies del Montseny serien alguns dels exemples d'aquesta situació. En canvi, les parròquies del pla s'han anat transformant i ampliant amb nombroses capelles per la necessitat demogràfica i els canvis en la concepció religiosa i estilística. Exemples d'aquest fet els trobaríem arreu de la comarca, des de Caldes fins a Llerona.

Una altra important transformació és la produïda per les restauracions fetes en els darrers anys. Moltes vegades, amb pretensions d'autenticitat o bé amb una idea pre-concebuda de l'art romànic que no s'ajusta a la realitat, es fan restauracions que no tenen res a veure amb la concepció original de l'edifici. Hem de tenir present que l'aspecte que ens ha arribat no és el que tenia en la seva època; pensem només en les parets nues que ara tant ens agraden, i que originàriament eren arrebossades i en moltes ocasions policromades. Hi ha restauracions poc adients, com la que es va efectuar a l'església parroquial de Santa Maria de Montmeló, on en treure l'arrebossat de la façana s'hi van afegir uns arquets cecs de pedra vermella i una finestra d'arc de mig punt també de pedra vermella sobre el rossetó del segle XVII. Hi ha altres casos en què la restauració no es desdii amb el context, però pot induir fàcilment a error ja que s'utilitzen elements estilísticament romànics, però fora d'època, i no s'esmenten. Aquest podria ser el cas de Santa Coloma de Marata, on es va fer una finestra de creu grega a la façana en el lloc on hi havia un òcul. Tenim també exemples de restauracions reeixides, com la que es va dur a terme a Santa Justa de Lliçà d'Amunt l'any 1982.

Cal senyalar també que hi ha un clar predomini de les obres de caràcter religiós per sobre les civils. Això s'aplicaria per dues raons fonamentals: la primera, pel sentiment religiós de la societat medieval i pel paper de l'església en les institucions de poder; i la segona perquè la majoria de la població vivia en cases fetes a base de materials poc perdurables, com la fusta o la tàpia. A més, no podem oblidar que les esglésies tenien diverses funcions a part del culte. A l'interior s'hi podia administrar justícia o tramitar documents públics, i també servia per refugiar-s'hi en cas d'atac o per guardar queviures en les sitges excavades a terra. El campanar era utilitzat com a torre de guaita i vigilància d'incendis.

Fins aquí hem vist una mica les consideracions generals sobre el context en què es desenvolupà l'art

2. Capella de Sant Ponç, a Sant Celoni. Façana nord.

(1) Estrada, J. "Síntesis arqueológica de Granollers y sus alrededores". Granollers, 1955.

Vegeu també: Arizabalaga-Montagud-Pardo-Saduni, "Els orígens de Granollers i el Vallès Oriental". Granollers, 1984.

(2) Vilaginés, J. "La transició al feudalisme. Un cas original. El Vallès Oriental", núm. 2, Granollers, 1987.

romànic, i a partir d'ara ens centrarem en els edificis. Els agruparem a partir de les plantes i els elements arquitectònics (coberta, obertures, aparell i decoració).

Els edificis que tenim a la comarca, en ser la majoria de tipus rural, són senzills i rústecs, i, per tant, costa englobar-los dins les classificacions tradicionals, basades en les grans construccions com Ripoll, Sant Joan de les Abadesses, Vic o Cardona. Per aquest motiu, aquí no es parlarà de primer o segon romànic, segons la divisió admesa internacionalment de Puig i Cadafalch, sinó que a partir dels elements bàsics de l'arquitectura romànica s'ha fet una classificació tipològica d'aquests elements, després de fer l'anàlisi dels edificis que conserven millor el seu estat primitiu.

En primer lloc, però, farem un repàs a les construccions que tradicionalment s'ha dit que són pre-romàniques, però que en molts casos només s'ha insinuat i no s'ha aprofundit mai en el seu estudi. No ens ha de confondre l'existència d'algun element de característiques pre-romàniques, ja que en el medi rural hi ha una persistència de les tècniques tradicionals de construcció que ens pot dur a engany sobre la datació de l'edifici.

II. ESGLÉSIES AMB ELEMENTS PRE-ROMÀNICS

Les construccions pre-romàniques es caracteritzen perquè són edificis de petites dimensions. Molt sovint es tracta segurament de la còpia de pedra de les petites esglésioles-cabanes fetes de tàpia, que se suposa que existien ja anteriorment i que no han pogut arribar fins a nosaltres per la caducitat dels materials emprats. El tipus de planta més simple és el d'una sala rectangular sense diferenciació arquitectònica entre nau i santuari, de què no tenim constància actualment al Vallès, però hem de suposar que la majoria d'esglésies eren d'aquest tipus, ja que gran part dels absis que tenim datats són del segle XII, mentre que les naus solen ser més antigues. A la sala se li solia afegir un santuari, normalment de planta quadrada, trapezoïdal o bé de ferradura.

Dins el primer tipus es podria incloure la capella de Sant Joan de can Nadal, a Sant Pere de Vilamajor. Ens podríem preguntar si l'església de Santa Maria del Camí a la Garriga, tot i que l'actual edifici ha estat datat del segle XII⁽³⁾, no fou bastida sobre una construcció més antiga de la que conserva l'estructura de la planta, amb els murs de la nau que es van obrint vers l'absis, i el capçal lleugerament desviat cap al nord. Tenint en compte la inscripció epigràfica de la Xixlona, gravada en una peça de marbre blanc, probablement una cancel·la visigòtica; i les notícies documentals que ens parlen de l'existència d'una dependència monàstica en el segle X⁽⁴⁾, no fóra estrany que l'actual capella n'aprofités els fonaments.

Dins el segon tipus, de santuari trapezoïdal, només hem trobat Sant Martí del Montseny, de què encara que documentalment no tenim referències, la seva planta s'adiu amb les característiques assenyalades pel pre-romànic.

L'església de Sant Mateu del Castell de Montbui respondria a un tercer tipus d'absis, de planta semicircular per fora i de ferradura per dins. Hi ha autors que consideren que es tracta d'un edifici "ben romànic" amb pervivències pre-romàniques⁽⁵⁾, i el primer document on s'esmenta la seva existència és de la segona meitat del segle XI; malgrat tot, però, no es pot assegurar que no hi hagués una construcció anterior a l'actual.

De tots els altres elements que es donen com a característics de l'arquitectura pre-romànica, no n'hem trobat cap evidència clara al Vallès. En l'arc triomfal de Santa Maria de Martorelles s'insinua lleugerament una forma de ferradura, però en ser molt oberta la línia de les impostes i l'arcada molt aplanada, no s'assembla gens als típics arcs de ferradura que estem acostumats a veure (pensem en Sant Quirze de Pedret, per exemple). En aquest mateix edifici també hi ha les finestres de l'absis que són d'arc de ferradura. Per totes aquestes característiques, aquesta part de l'església ha estat datada pels estudiosos al segle X⁶, encara que la primera referència documental no la trobem fins el 1005.

S'han descrit també com a típic del pre-romànic les finestres monolítiques; a la nostra comarca n'hem trobat a la capella de Sant Ponç de Sant Celoni, per exemple, edifici que a la vegada té, en els murs, la típica disposició de l'aparell en filades d'espina de peix i en el seu interior un banquet adosat a les parets de la nau com els que primitivament tenien els llocs de culte. Malgrat tot, però, Sant Ponç no es considera pre-romànica, sinó que hi ha estudiosos que parlen d'un estil romànic de transició al gòtic⁽⁷⁾, i la primera documentació que en fa referència és de 1154.

(3) Sunyer, M. "Santo María del Camí (la Garriga)", a "Monografías del Montseny", núm. 3, Viladrau, 1988. Pàg. 191-199. Galland, A. "Del Magedat al Pla de la Calma", Barcelona, CEC, 1938. Mauri, J. "Historia de la Garriga", vol. I, Barcelona, 1949, pàg. 30-33.

(4) Sunyer, M. ob. cit., pàg. 194.

(5) Baral, X. "L'art preromànic a Catalunya. Segles IX-X", Barcelona, 1981. Pàg. 284.

(6) Martí i Bonet, J.M. "Catàleg Monumental de l'arquebisbat de Barcelona", vol. II, Barcelona, 1981. Pàg. 656.

(7) Martí i Bonet, J.M., "Catàleg Monumental..." Pàg. 170. Malgrat això, però, tan pel tipus de planta, com per la disposició de l'aparell en espina de peix, com per la presència de finestres monolítiques, aquest edifici fa pensar més en una construcció preromànica que no en una del segle XII-XIV. És molt possible que en aquest període s'hi construís la volta, però de ben segur es va aprofitar la resta de l'antiga construcció.

Tal com ha quedat palès, en aquest apartat es parla més d'elements aïllats que no de monuments complets, ja que, com dèiem al principi, és molt difícil precisar la data de construcció, tant per la manca de documentació com per la pervivència en el temps d'elements arquitectònics pertanyents a un estil anterior i per la sobreposició de construccions de diferents èpoques.

II. ESGLÉSIES ROMÀNIQUES

Tradicionalment, la història de l'art es basa en els grans edificis per establir tipologies dintre dels diferents corrents i estils. L'art romànic no és una excepció, i per això en estudiar un tipus d'art rural com el nostre, ens trobem amb la dificultat de no poder aplicar les línies que s'han establert a partir de l'estudi de les grans construccions del romànic.

Per aquest motiu, i com ja s'ha dit anteriorment, no hem seguit la divisió convencional, i a partir de l'anàlisi dels monuments de la comarca hem fet una classificació amb tots els tipus d'elements constructius i decoratius que ens han anat sortint, sense perdre de vista la concepció general de l'art romànic.

Així doncs, la classificació serà la següent: plantes, cobertes, aparell, obertures, campanars i porxos.

Tipus de planta

El tipus de planta és un dels elements principals en la classificació dels edificis, i un dels que ens donarà més pistes per definir-ne l'estructura.

Abans de començar a fer-ne la relació, cal dir que totes les esglésies són orientades a Llevant, amb la porta a migjorn. Moltes d'aquestes portes han estat tapiades i se n'ha obert una altra als peus de la nau; en molts edificis es pot veure encara la primitiva obertura tapiada (p.e Villalba Saserra, Santa Maria del Pla,...).

Un cas a part, que no es pot englobar en cap tipus de planta de les que a continuació descriurem, és l'església troglodítica de Sant Miquel del Fai, situada dins una balma de sostre pla, i que només té fet d'obra la façana, que tanca la cova.

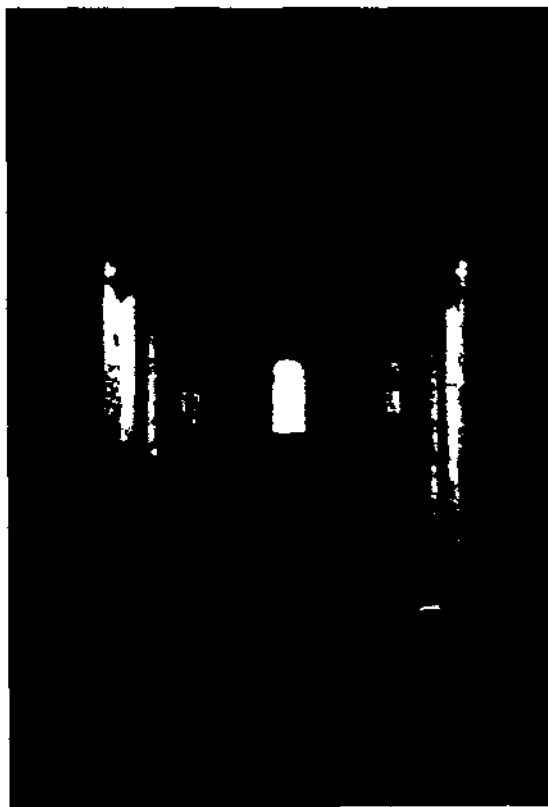
a) D'una nau amb capçal pla.

Seria el tipus més senzill, i exteriorment, la monotonia del mur de l'absis tan sols és trencada per una petita finestra. Solen correspondre a construccions molt petites, i no acostuma a haver-hi cap mena de decoració. L'església de Sant Salvador de l'Avencó, a Aiguafreda, podria ser un exemple d'aquest tipus de planta.

b) Planta de creu llatina

És una església d'una sola nau, que té uns braços perpendiculars a aquesta nau, amb la qual cosa forma una mena de transepte. Aquest tipus de distribució es començà a introduir per disposar de més altars, de manera que podien haver-hi més advocacions sense haver de fer la despesa d'una església de tres naus.

Santa Maria de Llerona, encara que actualment no es pot apreciar bé a causa de l'existència de capelles laterals afegides, respon a aquest tipus de planta.

3. Embigat de fusta de Sant Martí del Montseny, de coberta d'encavallades.

4. Interior de Santa Justa de Llíç d'Àlunt. Es poden veure tres tipus de coberta: embigat de fusta, un tram de volta de canó, i l'absis cobert per volta de quart d'esfera.

Per altra banda, a Santa Maria de Gallecs es pot veure tant exteriorment com a l'interior aquesta estructura, però amb la característica que els braços són molt més curts, de manera que el seu interior no pot ser utilitzat com a capella, sinó que tan sols hi ha lloc per un altar.

L'estructura de Sant Sebastià de Montmajor també és de planta de creu llatina, però un xic més complexa perquè els braços estan capçats amb absidioles. L'absis principal és pla, però les absidioles dels braços són de planta semicircular.

c) D'una nau amb absis circular

És, sens dubte, el tipus més abundant, i sovint l'absis es tracta d'un afegit del segle XII. Santa Coloma de Marata, Santa Maria de Montmeló, o Sant Marçal del Montseny ens il·lustren molt bé sobre aquest cas.

d) De capçalera tricòncava

En aquests edificis, l'absis central està flanquejat per dues absidioles més petites disposades perpendicularment. A Sant Feliu de Canovelles i Sant Esteve de la Costa eren de planta rodona i visibles des de l'exterior, però en l'actualitat tan sols se'n conserva una. A Sant Vicenç de Gualba, les absidioles queden dins del murs de l'absis i no es poden apreciar des de l'exterior.

e) De tres naus i una sola coberta

Es tracta d'edificis que tenen la nau central més alta que les laterals, però una sola coberta per a totes tres. Aquí a la comarca només tenim Santa Magdalena de Mosqueroles amb aquest tipus de planta, però al Principat en trobem diversos exemples, com Sant Pere de Casserres, la Tossa de Montbui o Sant Climent de Taüll. Hi ha autors, com H.E Kubach⁽⁸⁾, que consideren que aquesta és una forma espacial que es troba per primera vegada a Catalunya als segles X i XI, i que s'estén després per Europa. En canvi, tradicionalment s'ha fet derivar aquest tipus de planta de la basilica paleocristiana, amb la nau central més alta que les laterals, i il·luminada directament des de l'exterior, com és el cas de Sant Vicenç de Cardona.

Tipus de coberta

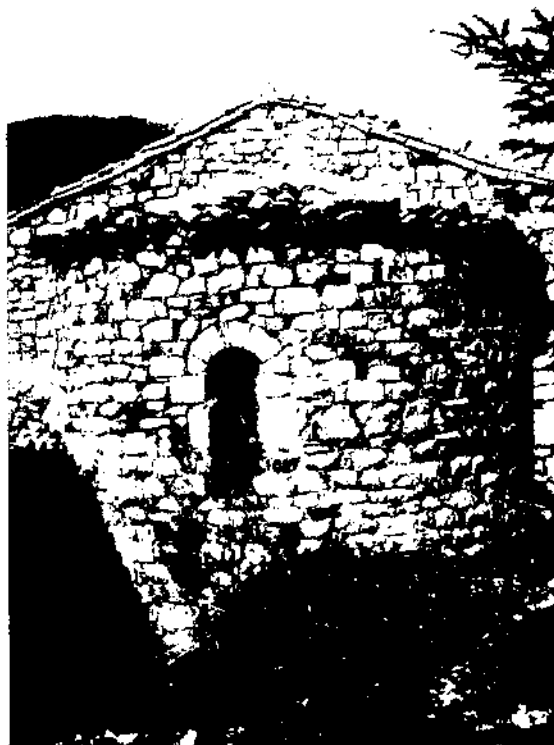
a) Embigat de fusta

El tipus de coberta més senzill i més ràpid de construir és l'embigat de fusta, encara que també és el menys perdurable, a causa del perill d'incendi o de les humitats i els corcs que afebleixen la fusta i fan que el sostre s'enfosi.

6. Sant Feliu de Canovelles. Absis i façana sud.

5. Sant Marçal del Montseny. Absis.

(8) Kubach, H.E. "Arquitectura romànica". Madrid, 1979. Pàg. 127.

7. Sant Vicens de Gualba. Absis.

8. Santa Maria de Gal·ecs.

9. Sant Cebrià de Cobanyes. Absis i façana sud.

Un tipus d'embigat molt senzill seria la coberta d'encavallades, formada per un carener longitudinal, sostingut per cavalls travessers, que aguanten l'embigat de paret a paret, seguint la inclinació de la teulada, sobre el que es disposen les posts i lloses o teules. La coberta de Sant Martí del Montseny, si bé no és l'original, segueix aquesta mateixa disposició.

Una altra forma de coberta de fusta seria la sostinguda per arcs de pedra diafragmes, perpendiculars a l'eix de la nau, que suporten les bigues disposades paral·lelament al carener. L'església de Santa Justa de Lliçà d'Amunt, restaurada recentment, va ser refeta seguint aquest sistema, d'acord amb les restes que quedaven de l'antiga coberta.

Tots aquests sistemes de cobriment a la curta o a la llarga van haver de ser substituïts per un altre de més durador, la volta de pedra.

b) Volta de pedra

Si bé la típica volta del romànic és de canó, a la nostra comarca no ens resten gaires edificis amb aquesta coberta, a causa sobretot que moltes foren refetes als segles XIV o XV amb una volta apuntada.

Una volta de canó és la que s'origina pel desplaçament d'un arc de mig punt al llarg d'un eix longitudinal. Les voltes es construïen disposant un cindri o encofrat, de fusta o de canyes, sobre el qual es disposaven les lloses en forma de plec de llibre. A sobre, s'hi abocava l'argamassa que servia per emplenar els buits i

10. Santo Maria de Gallers. Porta dovellada i finestra geminada.

11. Sant Cebrià de Cabanyes. Finestra de creu grega i porta amb timpà.

12. Sant Feliu de Canovelles. Portada.

lligar la volta. Damunt de tot això s'estenia una capa de terra per fer el doble vessant de la coberta. En molts dels sostres de les nostres esglésies encara ara es poden apreciar les empremtes del l'encanyissat utilitzat en construir la volta. Santa Coloma de Marata i Sant Sebastià de Montmajor són uns dels millors exemples de volta de canó que ens resten.

Així com la nau podia estar coberta amb embigat de fusta o volta de pedra, els absis gairebé sempre eren coberts amb voltes de quart d'esfera. Tots els absis semicirculars que tenim estan acabats amb aquest tipus de volta, més baixa que la nau.

En el cas que l'absis sigui quadrat, la volta era de canó, com passa en el cas de Sant Sebastià de Montmajor.

Finalment, ens queda per parlar de l'articulació entre la nau i l'absis, que es feia mitjançant el mal anomenat arc triomfal, d'amplada intermèdia entre la nau i l'absis.

En alguns casos, l'absis s'obre a la nau mitjançant un tram de volta, més o menys curt, més baix que la nau i lleugerament més ample que l'absis (Santa Coloma de Marata). En d'altres, per un senzill arc de mig punt (Canovelles), o bé amb uns arcs doblers (Santa Maria de Montmeló).

Fins aquí s'ha parlat de les voltes, però en molts casos, per a suportar-les, es feia necessari reforçar els murs. Això es feia per mitjà de contraforts o bé d'arqueries adossades a les parets interiors.

Els contraforts són estructures d'obra massissa, a modus de pilastra adossada al mur, que serveix per reforçar-lo en els punts en què aquest suporta les empentes de la volta i dels arcs. Hi ha molts edificis que encara conserven els contraforts, com Sant Martí de Rovinyó, Sant Ponç de Sant Celoni, Sant Jaume de Viladordila, o Santa Maria de Castellvell. En el cas de Sant Marçal del Montseny, suposem que per adaptació al terreny, hi ha dos contraforts en forma de petits archbots que sostenen el mur de tramuntana.

A Santa Maria de Montmeló, per tal de reforçar el mur en construir-hi la volta apuntada, es va adossar una arqueria a l'interior de la paret de migdia.

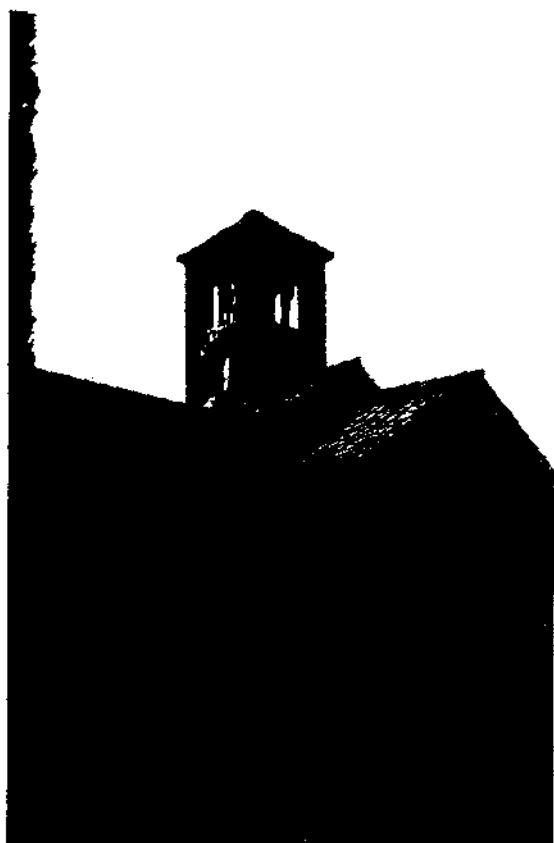
L'aparell

El tipus d'aparell és el tret més distintiu de l'arquitectura romànica, i és la diferència més clara entre l'arquitectura del primer període i del segon.

El més rústec és el constituït per còdols de riu units amb morter, com el que es pot veure, per exemple, a Sant Jaume de Rifà.

A l'absis de Sant Marçal del Montseny es pot veure un aparell format per pedres més irregulars, mal escairades i sense retocar, falcades amb d'altres de més petites, que formen més o menys filades.

Potser el tipus d'aparell més corrent a la nostra comarca és el de carreu més aviat petit, una mica escairat,

13. Sant Sebastià de Montmajor, Absis.

disposat en filades horitzontals d'alçada més o menys igual, i reajuntat amb morter de calç i arena. El trobem a Canovelles, Montmeló, Parets, Montornès o Cànoves.

Un tret distintiu d'aquest tipus és la combinació de pedres de diferents tonalitats, des del blanc o groc fins el vermellós, que donen ritme als paraments i trenquen la monotonia.

Per últim, tenim els murs de Sant Cebrià de Cabanyes, amb carreus de grans dimensions disposats irregularment, i amb molt poc morter. Es pot apreciar molt bé sobretot a la banda de migdia.

Encara, però, que els paraments estiguessin fets amb pedres irregulars, era molt comú a les cantonades utilitzar filades de pedra més regular, per reforçar.

Decoració

Pràcticament tota la decoració que trobem a les nostres esglésies està localitzada a l'exterior, i més concretament als absis, i en alguns casos a les portalades i als campanars, de què ja parlarem més endavant.

Si bé en la majoria dels edificis les parets de l'absis se'ns presenten nues, els que tenen decoració, és d'una tipologia molt similar, que respon a les característiques descrites per l'arquitectura de tipus llombard.

Es tracta d'uns frisos d'arquets de poc relleu, acabats amb una petita mènsula, situats sota els ràfecs de les cobertes. Poden disposar-se seguits o bé agrupats en sèries per unes faixes verticals, anomenades lesenes. A Sant Feliu de Canovelles tan sols trobem la filera d'arquets cecs, però als absis de Marata, Santa Justa, Sant Sebastià de Montmajor o Santa Cecília de Granera, aquests arquets els trobem emmarcats per faixes llombardes.

Un altre tipus de decoració que es dona en època romànica són els frisos de pedres disposades en dents de serra. L'únic exemple que hem trobat a la nostra comarca és a la finestra central de l'absis de Sant Vicenç de Gualba, on les dovelles que formen l'arc de mig punt estan emmarcades amb aquest motiu.

Les obertures: finestres i portes

L'arquitectura romànica es caracteritza per la definició d'espais tancats, per tal de crear un món interior aïllat de l'exterior. Per això la llum entra a través d'unes obertures molt petites.

El més comú és la presència d'una o bé tres finestres al fons de l'absis, per tal que en sortir el sol s'il·luminés el seu interior. A la façana de migdia i de vegades a la de ponent també solien haver-hi obertures, que no les trobem al mur de tramuntana per impedir l'entrada del fred. A les finestres no solia haver-hi vidres i, en alguns casos, es posaven làmines d'alabastre.

Normalment, les esglésies petites tenien un sol portal, situat a la façana sud o bé a Ponent. Actualment, però, en la majoria la porta de migdia està tapiada i l'accés es fa pels peus de la nau; això permetia tenir major visibilitat de l'altar en dies assenyalats, quan la concurrència era més abundant. Durant els oficis, s'acostumava a deixar oberta la porta per tal que entrés més llum a la nau.

a) Tipus de finestra

Deixarem de banda les finestres de ferradura i les d'arc monolític, de què ja hem parlat en referir-nos als elements preromànics.

• De mig punt i esqueixades

El tipus més senzill és la finestra d'arc de mig punt d'una sola esqueixada cap a l'interior, amb dovelles poc treballades, com a Sant Marçal.

També d'una sola esqueixada, però amb les dovelles que formen l'arc de mig punt més grosses i molt ben treballades i ajuntades, les trobem a l'absis de Gualba, on l'arc de la finestra de l'esquerra està format per tan sols dues peces.

La majoria dels temples tenen les finestres de doble esqueixada, amb dovelles més o menys treballades: Marata, Sant Cristòfor de Pallars o bé Samalús. Una mica diferents, més allargades, però també de mig punt i doble esqueixada, són les de l'absis i els braços del transsepte de Santa Maria de Gallecs.

• Geminades

Un primer tipus el trobem a la façana de Santa Maria de Gallecs. Es tracta d'un sol arc de mig punt partit per una columneta amb el fust llis i una motllura a la part superior formant anells.

A la façana de Sant Vicenç de Gualba tenim unes obertures partides per una columneta que forma dos arcs de mig punt. Els capitells no estan decorats. No queda clar si aquestes obertures són d'època, o bé van ser fetes posteriorment; sembla, però, que la central és de construcció recent⁽⁹⁾.

• De creu grega

Normalment les trobem a la façana de Ponent, com a Sant Martí del Fai o bé a Sant Cebrià de Cabanyes.

• Oculs

A la façana, en lloc de la creu, també podien haver-hi òculs per il·luminar la nau, però, malgrat trobem nombrosos edificis que en l'actualitat el tenen, no ens és possible discernir si es tracta de factura primitiva o bé ha estat fet més tardanament.

En darrer lloc, parlarem d'un cas únic, les finestres de la façana de migdia de Sant Cebrià de Cabanyes. Si bé per les seves característiques podrien semblar pre-romàniques⁽¹⁰⁾, la seva situació a la volta apuntada, que sembla ser del segle XIV, fa que aquesta hipòtesi quedi qüestionada. Es tracta d'unes finestres que exteriorment són més o menys rectangulars, dividides en dues parts per una peça travessera. La part inferior queda partida per una petita columna. Interiorment, l'obertura és de mig punt, molt fonda a causa de la gruixària dels murs, i molt ben treballada.

b) Tipus de porta

• Sense decorar

El tipus més simple és una petita porta d'arc de mig punt amb dovelles, com les que hi ha a Santa Justa, Sant Miquel de Canyelles o Sant Martí del Fai.

Un únic exemple a la comarca de porta amb timpà la trobem a la façana de Sant Cebrià de Cabanyes. Es tracta d'una obertura rectangular, amb llinda, arc de descàrrega i timpà.

També d'arc de mig punt és la porta de Gallecs, però la singularitat rau en les dovelles, que són molt allargassades i amb alternança de color, i estan enmarcades per una motllura.

(9) Martí i Bonet, J.M. "Catàleg Monumental...", Pàg. 88.

(10) Martí i Bonet, J.M. "Catàleg Monumental...". Aquestes finestres han estat datades del segle XI, i se n'ha justificat la forma per la dificultat de fer un arc. Aquesta hipòtesi, però, no sembla gaire acertada perquè estan situades en la volta apuntada del segle XIV i, per tant, han de ser més tardanes. A més, a l'interior sí que tenen forma d'arc de mig punt, de manera que no és versemblant que els que la van construir no tinguessin la tècnica suficient per fer un arc de mig punt.

• Amb decoració

Un primer exemple, amb incipient decoració, el tenim a la façana de Sant Vicenç de Gualba. És una porta d'arc de mig punt amb arquivoltes estriades i decoració de mitges boles, que es repeteixen a les impostes. Tota ella està resseguida per una motllura.

A Sant Miquel del Fai, trobem una porta formada per una arquivolta sostinguda per dues columnes, i uns capitells amb decoració molt esquemàtica.

Encara que ja hem parlat de Santa Maria del Camí en l'apartat de pre-romànic, com ja hem dit també, l'edifici ha estat datat del segle XII i, per tant, n'inclourem aquí la portada. És de mig punt, amb una arquivolta de bordó treballat, que descansa sobre uns capitells esculpits. El de la dreta presenta una decoració amb palmetes i màscares, i al de l'esquerra hi ha uns ocells afrontats. Estan sostinguts per una columna llisa.

Del mateix tipus que l'anterior, però una mica més complexa, és la portada de Santa Maria de Llerona. Els brancals són decorats amb motius acanalats, igual que l'arquivolta interior que li correspon, a sobre una nova arquivolta decorada amb entrellços, que descansa sobre uns capitells decorats. Al de la dreta hi ha representada l'Assumpció de la Mare de Déu, i al de l'esquerra un mascaró entre fulles d'acant. Les columnes són de fust llis i descansen sobre una base sense decorar. L'arquivolta exterior és d'aresta bisellada.

La portalada de Sant Feliu de Canovelles és l'únic exemple que tenim de porta situada en un cos que sobresurt de l'edifici. A cada extrem hi ha dues columnes amb capitell, una sobre l'altra, i a banda i banda tenen un fris en ziga-zaga esculpit en l'angle del mur. Els capitells estan treballats amb motius vegetals i uns mascarons; i aguanten les impostes amb decoració escacada els de baix, i l'escopidor, escacat també, els de dalt. La porta està formada per tres arquivoltes, la primera té tres arquets de secció circular i un fris en ziga zaga, i la sostenen uns capitells amb uns ocells afrontats el de la dreta, i una figura antropomorfa el de l'esquerra, als que segueixen columnes de la mateixa factura que les exteriors. La segona arquivolta és un arc de secció circular, sostingut per unes columnes estriades amb capitells esculpits; a la dreta hi ha un mascaró i uns ocells sobre fulles d'acant, i a l'esquerra uns ocells afrontats sobre les mateixes fulles (sembla que estan decorats per les quatre bandes). L'arquivolta interior és estriada, sostinguda per pilars llisos, sobre impostes escacades.

Campanars

Si bé en un principi es construïren per servir de torres de guaita, amb el temps s'hi afegiren les campanes per tal d'advertir de la proximitat d'un perill. Més tard, les campanes adquiriren un significat més religiós, el de cridar els fidels o el d'acompanyar les funcions litúrgiques.

15. Santa Maria de Martorelles. Absis i campanar.

14. Sant Pere de Vilamajor. Torre campanar.

16. Santo Justo de Lliça d'Amunt.

17. Sant Vicenç de Gualba. Façana de ponent.

Durant l'època llombarda es construïren a vegades sumptuosos campanars, amb la finalitat primordial de col·locar-hi les campanes, formant una unitat estilística amb l'església. Tots recordem Sant Salvador de Breda, Vic, Sant Cristòfor de Beget o Sant Climent de Taüll. D'aquest tipus, però, a la comarca no en tenim; l'únic cas que s'hi assembla, i del que ja parlarem, és la torre de Sant Pere de Vilamajor.

Els campanars d'època romànica presenten diverses variants:

- D'espadanya

Es tracta de la prolongació, per sobre de la teulada, d'una de les parets de l'església; o bé d'una paret construïda sobre la teulada, damunt l'arc toral, que presenta una o més obertures on hi ha les campanes. És el tipus de campanar més comú en els edificis rurals, i al Vallès en tenim una àmplia gamma:

- Espadanya d'un sol forat, sobretot en edificis de petites dimensions, com Sant Ponç de Sant Celoni o Sant Salvador de l'Avencó.
- Espadanya de dos forats, que són la gran majoria, encara que en moltes, en èpoques posteriors s'hi va afegir un cos tancat i cobert per servir de protecció. Alguns exemples podrien ser Sant Martí del Fai, Sant Mateu de Montbui, o Sant Llorenç de Vilardell.
- D'espadanya amb dos forats, situada damunt el creuer, com a Santa Maria de Gallecs.
- D'espandanya amb dues fileres, a Santa Justa de Lliça d'Amunt.

- Torre quadrada sobre el creuer

Només a Sant Sebastià de Montmajor. Té dos pisos, el de baix amb les finestres d'arc de mig punt, i el de dalt amb quatre obertures geminades, amb incipient decoració en els capitells. Està coberta amb teulada de quatre vessants.

- Torre quadrada sobre els peus de la nau

S'aixeca sobre la volta a la part de Ponent, com a Villalba Saserra o Montmeló.

- Torre quadrada adossada al mur de la nau

És el cas de Samalús o Santa Agnès de Malenyanes. Són els típics del romànic, amb un o més pisos, separats per ornamentacions a base d'arquets cecs, i amb obertures de vegades geminades.

- Torres reaprofitades

Són cossos que ara són campanars, però que en principi no es construïren amb la finalitat de ser-ho.

A Sant Esteve de Palautordera, ens trobem amb una torre rectangular d'un sol cos, amb sis obertures d'arcs apuntats, actualment enganxada al mur nord de l'església, però que sens dubte correspon a una construcció anterior (el Palatio Aries de què parlen els documents?)⁽¹¹⁾.

A Santa Maria de Palautordera es va aprofitar la base cilíndrica de l'antiga torre del palau per, afegint-hi dos pisos, fer-la servir com a campanar de la nova església construïda entre 1562 i 1588.

Finalment, ens resta parlar de la torre-campanar exempta de Sant Pere de Vilamajor, un dels més bells de la rodalia. És una torre de base quadrada, d'uns 25 metres d'alçada, situada a tocar l'actual església, sembla que era la torre de l'homenatge de l'antic palau comtal. A la façana nord hi ha la porta d'accés, d'arc de mig punt, senzill i dovellada, amb dos graons per accedir-hi. L'estructura de la torre és de dos cossos, l'inferior és el més antic i arriba fins a una cornisa decorada amb dents de serra i arquets llombards enfondits. Les obertures d'aquest primer cos són quatre arcs doblers de mig punt, sostinguts per dues columnetes lisses, amb un capitell per parella, decorat amb motius geomètrics; sembla que són reaprofitats d'un edifici anterior. Aquest cos ha estat datat del segle XII⁽¹²⁾. El pis de les campanes va ser aixecat posteriorment, al final del segle XIII o al començament del XIV⁽¹³⁾. Les finestres nord i sud foren modificades al segle XVIII per encabir-hi les campanes, i actualment es veu una arquivolta amb aresta i dues petites columnetes adossades als costats. Les altres dues són geminades.

Porxos

En les esglésies romàniques era força corrent l'existència d'un porxo sobre la porta d'entrada, normalment situat a la banda de migdia, aprofitant l'orientació del sol. El seu ús era divers, i tant s'hi podien reunir els pastors, els síndics o els tribunals, com fer-hi representacions teatrals, ja fossin sacres o profanes. La seva estructura solia ser un cobert de bigues recolzades sobre el mur de l'església, amb unes arcades o pilastres situades al davant.

Al Vallès, tenim indicis de la seva existència, ja que en algunes façanes encara ara hi ha els engalços de les bigues, és el cas de Villalba Saserra. El porxo de Santa Agnès de Malenyanes, encara que és de fàbrica més tardana, respon a la tipologia descrita pel romànic, i en serveix d'exemple.

IV-A MANERA D'EPILEG

Fins aquí hem intentat de fer un petit repàs a allò que representa l'arquitectura romànica a la nostra comarca, i hem provat d'establir unes línies generals per si poden servir-nos per definir un "romànic del Vallès", però no voldríem acabar sense fer una sèrie de puntualitzacions.

Primer de tot, no hem volgut fer l'anàlisi de cap edifici concret, tot i que ens en resta algun de molt ben conservat i de força interès (Sant Sebastià de Montmajor, Santa Justa o Santa Coloma de Marata, per dir-ne alguns), perquè d'això ja se n'ocuparà el volum de la "Catalunya romànica" corresponent al Vallès, de propera aparició. Allà es podrà trobar una petita monografia de cada església, on, a més de la descripció artística, es fa una breu història i, per tant, ens ha semblat sobrer fer-ho aquí, i per altra part més interessant intentar establir uns trets de caràcter més general.

També voldríem justificar el que d'entrada pot semblar una mancança, i és l'estudi de l'arquitectura civil. El problema rau en la migradesa de les restes arquitectòniques i documentals, que fa difícil establir tipologies o bé definir alguna característica local. Les edificacions civils, menors en nombre i la majoria situades en llocs poc accessibles i que estan en desús des de fa segles, o bé molt transformades en el decurs de la seva història, no han gaudit del favor dels estudiosos, i per això resten de moment en segon pla. Això no vol dir, però, que no hi hagi algun element per començar a fer l'estudi, a partir del qual es pot anar desenvolupant un treball més profund.

Si bé l'objecte d'aquest treball és l'arquitectura, no podem oblidar que l'art romànic és un tot, i que a les esglésies, en la seva concepció original, hi havia una harmonia i complementarietat entre els elements arquitectònics i els pictòrics o escultòrics. Encara que, com tots sabem, al Vallès no tenim grans conjunts

(11) Mn. MAS, "Notes històriques del bisbat de Barcelona". Anzu històric de la ciutat de Barcelona, Casa de l'Ardiaca. Fitxes manuscrites, vol. XVI.

(12) Gallardo, A. "Del Mogen...". Pàg. 69.

(13) Gallardo, A. "Del Mogen...". Pàg. 69.

18. Santa Magdalena de Mosqueroles. Absis.

pictòrics o escultòrics, o grans peces d'imagineria o orfebreria, si que ens en resten alguns exemples. Exemples, però, que hauran de ser objecte d'un altre estudi, ja que depassen la formulació inicial d'aquest. Cal destacar també que tot el que aquí s'ha dit sobre unes determinades característiques de l'art romànic no és de bon tros definitiu, i a mesura que es vagi avançant en l'estudi dels edificis i de les fonts documentals, podran sorgir nous aspectes. Hem de tenir present que, a causa dels afegits d'èpoques posteriors, molts edificis resten emmascarats, i que moltes vegades en unes obres de reforma pot sorgir aquell element que ens doni la clau per a la interpretació i datació de la construcció.

Per aquest motiu, voldriem fer un crit d'alerta sobre les modificacions o "restauracions", fetes moltes vegades amb la intenció de fer més habitable o utilitzable l'edifici, i sovint després de molt temps d'espera d'un ajut econòmic per dur-lo a terme. I afegir també que, tot visitant les esglésies, hom s'adona del precari estat de conservació d'algunes, sovint abandonades a mercè de la climatologia i de les agressions de l'home. És clar que l'estat d'abandonament en què es troben alguns edificis, propicia l'espoliació del monument, i que si la intervenció no es fa aviat, ens trobarem que ens serà impossible recuperar-les.

Finalment, des d'aquí voldriem ressaltar la importància dels estudis sobre el patrimoni, i no tan sols dels grans monuments, sinó a nivell comarcal, encara que ens sembli que el nostre patrimoni és més aviat pobre. Des de l'arqueologia, la història o la història de l'art es poden fer moltes coses que ajudin a conèixer-lo més profundament, per tal de poder potenciar-lo i valorar-lo com cal.

FOTOGRAFIES: BARBANY / CANTARELL

BIBLIOGRAFIA

ADELL, J.A.: "L'arquitectura romànica". Barcelona, 1986.

BARRAL I ALTET, X.: "L'art pre-romànic a Catalunya. Segles IX-X". Barcelona, 1981.

BURON, VICENÇ: "Esglésies romàniques catalanes". Barcelona, 1977.

CARBONELL, E. - GUMI, A.: "L'art romànic a Catalunya. Segles X-XI". Barcelona, 1981.

GARCIA CARRERA, R.: "Esglésies i capelles romàniques de Caldes de Montbui". Terrassa, 1986.

Gran Geografia Comarcal de Catalunya. Vol. 6, Barcelona, 1982.

MARTÍ I BONET, J.M.: "Catàleg Monumental de l'arquebisbat de Barcelona". 2 vol. Barcelona, 1981.

SITJES I MOLINS, X.: "Les esglésies pre-romàniques del Bages, Berguedà i Cardener". Manresa, 1977.